

ՀՏԴ՝ 930.85

«ՀԱՅԵԼԻ»-Ն՝ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԳԻԾԱԹԵՐԹ

Գևորգ Այվազյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ երգիծանք, Էջմիածին, Փառնակես, դպրոց, եկեղեցի, ֆելիետոն, Երևան, «Մշակ», կլուբ, Ալեքսանդրապոլ:

Ալեքսանդրապոլում և Երևանում ճանաչված ուսուցիչ Մակար Տեր-Սարգսյանը խմբագրական-հրատարակչական բեղուն գործունեություն է ունեցել: Հրապարակման մեջ ներկայացված է նրա ֆելիետոնային ժառանգության մեծ մասը կազմող «Հայելի» երգիծաթերթի պատմությունը: Հեղինակի առանձնահատուկ ուշադրության կենտրոնում «Հայելի»-ն է՝ որպես Ալեքսանդրապոլի հասարակական միջավայրի ծնունդ: Քննարկվել են թերթի բովանդակությանը, ուղղվածությանը, երգիծանքի արտահայտչամիջոցներին վերաբերող հարցեր:

Նախաբան. Ալեքսանդրապոլի ու Երևանի մի շարք դպրոցների երկարամյա ուսուցիչ Մակար Տեր-Սարգսյանը (Փառնակես, 1855-1912թթ.)¹ զբաղվել է նաև լրագրական-հրատարակչական բուռն գործունեությամբ: Նրա հրատարակությունները, հատկապես «Հայելի» ֆելիետոնային երգիծաթերթը, աչքի են ընկնում XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարի սկզբի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի, միջազգային իրադրության խորը իմացությամբ: Ի դեպ, «Հայելու» պատմության ուսումնասիրությունը խիստ համահունչ է «Գյումրին՝ հումորի մայրաքաղաք» արդիական բանաձևումին: «Հայելի»-ում Երևանի

¹ Մակար Տեր-Սարգսյանը ծնվել է Հին Նախիջևան գավառի Աստապատ գյուղում երկրագործ և բրուտ Հարությունի ընտանիքում: Փոքր հասակում զրկվել է ծնողներից: Նրա և քրոջ մասին հոգ են տանել հորեղբայրները: 1866թ. հաստատվել է Թիֆլիսում և որպես որդեգիր սովորել Ներսիսյան դպրոցում: Դպրոցն ավարտել է 1872թ. հունիսին: Կարճ ժամանակ Թիֆլիսում Գ.Սունդուկյանի պիեսներն արտագրելուց, ուսուցչություն անելուց հետո 1873թ. սեպտեմբերին տեղափոխվել է Ալեքսանդրապոլ: Աշխատել է տեղի Վիճակային, Արդության և Սահականուշյան դպրոցներում: 1887թ. մինչև 1912թ. դասավանդել է Երևանի Թեմական դպրոցում: 40 տարվա մանկավարժը գեղագրության, գծագրության, նկարչության դպրոցական ձեռնարկների, տպագիր և անտպայ թեթև զավեշտական պիեսների հեղինակ է (Տե՛ս «Կռան», Երևան, 1911, №2, էջ 4-5, № 4, էջ 4-5):

նահանգի և տարածաշրջանի հայաշատ քաղաքների (Ալեքսանդրապոլ, Երևան, Թիֆլիս, Բաքու, Կ.Պոլիս, Շուշի, Կարս, Սդնախ, Ղզլար, Ջեյթուն և այլն) մասին Փառնակեսի դիտարկումները հազվագյուտ հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել նաև այսօր:

Փառնակեսը՝ իբրև հմուտ երգիծաբան, քաղաքային մշակույթի պատմաբան, Թիֆլիսի «Մեղու Հայաստանի» և «Նոր-Դար» պարբերականներում շարունակում և զարգացնում էր պարոնյանական երգիծանքը: Հայ գրականության, մանկավարժական մտքի, թատրոնի, երգիծական մամուլի պատմության մասնագետներն իրենց աշխատություններում հակիրճ անդրադարձել են միայն Փառնակեսի թատերգություններին, հեղինակած դպրոցական դասագրքերին:² Փառնակեսը՝ որպես երգիծաբան, դուրս է մնացել նաև «Ձուռնա-Տմբալ» ֆելիետոնային երգիծաթերթի հրատարակիչ Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանին (Տմբալչի Խաչան) նվիրված արժեքավոր հետազոտություններից³: Չնայած, ինչպես Փառնակեսն է նշում. ««Հայելի»-ով առաջ են եկել ծաղրական թերթեր հրատարակողներ իրենց ծաղրական խմբագիրներով: ...«Հայելին» ստեղծել է Սօծակներ ու Ձուռնաներ» [1892, №1]: Բանասեր Ս.Նազարյանը, խոսելով արևելահայ երգիծական մամուլի պատմությունից, անդրադառնում է նաև գեղարվեստական, երգիծաբանական, պատկերազարդ «Հայելի» շաբաթաթերթին (Թիֆլիս, 1906-1907թթ., խմբագիր-հրատարակիչ՝ Բարդուղիմեոս Ճեպեյան): Շփոթելով ժամանակը և հանգամանքները՝ Ս.Նազարյանը գրում է, թե «Հայելին» փաստորեն խմբագրել է դրամատուրգ Փառնակեսը:⁴ Հողվածի հեղինակի սխալի պատճառն ամենայն հավանականությամբ այն թղթակցությունն է,⁵ որ Ճեպեյանի «Հայելի»-ում դրել է Փառնակեսը, որի մեջ դժգոհությունն է հայտնում իր

² **Փափազեան Վ.**, Պատմություն հայոց գրականության (բանահիստության պատմություն): Սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, Էլեկտրաշարժ տպարան օր. Ն.Ադանեանի, 1910, էջ 630: Հայ նոր գրականության պատմություն, հատոր 3, Եր., ՀՄՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1964, էջ 676-677: Հայոց պատմություն: Հատոր III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918թ.): Գիրք երկրորդ (1901-1918թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIXդ. և XXդ. սկզբին), Եր., «Զանգակ» հրատարակչություն, 2015, էջ 234:

³ **Հայրապետյան Թ.**, Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյան (Տմբալչի Խաչան) 1857-1940: Կյանքն ու գործը: Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն: Նյութեր եւ ուսումնասիրություններ, 24, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, էջ 9-118: **Միրզոյան Ե.**, Տմբալչի Խաչանի «Ձուռնա-Տմբալ» լեզվական արվեստը, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» ՍՊԸ, 2007, 184 էջ: Հայ նոր գրականության պատմություն, հատոր 4, Եր., ՀՄՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1972, էջ 572-576:

⁴ **Նազարյան Ս.Ս.**, Արևելահայ երգիծական մամուլի պատմությունից (1906-1915) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2000, №1, էջ 144:

⁵ «Հայելի», Թիֆլիս, 1906, , նոյեմբերի 27, №3, էջ 19-20:

թերթի անունը յուրացնելու համար և իրեն իրավացիորեն կոչում է «Հայելի»-ի «իսկական» խմբագիր:

Ալեքսանդրապոլում շաբաթաթերթ հրատարակելու փորձերը վերաբերում են 1873, 1874 և 1881թթ.⁶: Առաջինը նախաձեռնել էր հոգևոր-հասարակական գործիչ Հովսեփ Կոստանյանցը: 1874թ. քաղաքի «ուսումնական խումբը մտածում էր մի ազնիւ նպատակի վերայ.-հրատարակել մի որևիցէ լրագիր: Շատ աշխատեցին, չարչարուեցին, բայց վերջը յայտնուեցաւ, որ անհնարին է հրատարակել այստեղ շաբաթաթերթ լրագիր»:⁷ Ալեքսանդրապոլում թերթ հրատարակելու բոլոր նախաձեռնություններն էլ տարբեր պատճառներով ձախողվեցին:

Նշենք, որ առնվազն 1876 թվականից Գևորգ Մանոյանցի և Ստեփան Աղաբաբյանցի ջանքերով մի քանի տարի առաջ բացված Ալեքսանդրապոլի հայկական տպարանն ուներ գրքեր և թերթեր տպագրելու հնարավորություն: Ուշագրավ է, որ Գյումրիում տպարան բացելու մտադրություն եղել է դեռևս 1837 թվականին: Այդ մասին իմանում ենք Երևանի կոնսիստորիայից Գյումրու հոգևոր առաջնորդ Նիկողայոս Եպիսկոպոսին ուղղված 1837թ. դեկտեմբերի 20-ով թվագրվող գրությունից: Կոնսիստորիան, պատասխանելով հոգևոր առաջնորդի երկու դիմումներին, թույլատրում է Գյումրիում եկեղեցի և տպարան կառուցելու համար հանգանակություն կազմակերպել:⁸

Քաղաքային թերթ հրատարակելու միտքը հանգիստ չէր տալիս «ուսումնական խմբի» անդամ, «Ալեքսանդրապոլի դպրոցների ոսկեդարի» փայլուն ներկայացուցիչ երիտասարդ ուսուցիչ, թատերագիր, հրապարակախոս Մակար Տեր-Սարգսյանցին: XIX դարի երկրորդ կեսի Ալեքսանդրապոլի հայ հասարակական միջավայրից ազդվելով՝ նա արևելահայ երգիծական մամուլի պատմությանն անձանթ ձևաչափով «Մեղու Հայաստանի» պարբերականում սկսում է հրատարակել «Հայելի» ֆելիետոնային երգիծաթերթը:

Մ.Տեր-Սարգսյանցը հայտնի էր Փառնակես ծածկանունով: Փառնակեսը Միհրդատ VI Պոնտացու (Ք.ա. 121/0-63թթ.) ապստամբ որդին էր: Գրական ապարեզում Մ.Տեր-Սարգսյանցի կողմից այդ պատմական անձի կերպավորումը խոսում է նրա հավակնոտ ծրագրեր և քաղաքացիական բարձր գիտակցություն ունենալու մասին: Հորը բերդի մեջ պահող Փառնակեսի նման Մ.Տեր-Սարգսյանցի հողվածները և ֆելիետոնները նեղն էին դնում հասարակական կյանքի հալածիչներին: Կարծես նրան են վերաբերում թագավորազն Փառնակեսի ար-

⁶ Տեղացի, Նամակ Ալեքսանդրապոլից // «Մշակ», Թիֆլիս, 1882, №62, էջ 2:

⁷ «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1875, №9, 8 մարտի, էջ 3, Լուր-Լեր:

⁸ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 91, վավերագիր 98:

տասանած հետևյալ տողերը. «Միհրդատայ ահը օր աշխարհիս կէսը տարածուեցաւ, Փառնակէսինը բոլոր աշխարհք պիտի ազդէ ու զարհուրեցնէ»:⁹

1883-1902 թթ. ընթացքում լույս է տեսել «Հայելի» ոչ սովորական երգիծաթերթի 39 համար¹⁰ և 4 հավելված: 1883-1886թթ. երգիծաթերթը հրատարակվել է «Մեղու Հայաստանի»-ի, իսկ 1887-1902թթ. «Նոր-Դար»-ի ֆելիետոն բաժնում: 1888-1891թթ., 1895-1897թթ. թերթը խմբագիր-հրատարակչի զբաղվածության և այլ պատճառներով չի հրատարակվել: Թերթի նյութերը 1883-1887թթ. գրվել են Գյումրիում, իսկ 1892-1902թթ.՝ Երևանում: Փառնակէսն իր երգիծաթերթի տարիքը նշում է 19 տարեկան՝ ներառելով նաև դրա լույս չտեսած ժամանակահատվածը: Իրականում երգիծաթերթը հրատարակվել է 13 տարի: Սատիրան ակնհայտ է արդեն ֆելիետոն-երգիծաթերթի բնաբանից.

Չավեշտական հրատարակութիւն

Լոյս է տեսնում ամիսը մի անգամ:

Յայտարարութիւնները տպւում են ձրի:

Ստորագրուիլ ուզողները թող դիմեն Թիֆլիս՝ «Մեղուի» խմբագրութիւնը:

Խմբագրութիւնը միշտ փակ է:

Լուրջ թղթակցութիւններ չեն ընդունվում:

Ծնում է Գիւմրիում, մկրտվում Թիֆլիսում [1883, №1]:

Ժամանակի ընթացքում այն փոխվել է, ինչպես՝

...

Լոյս է տեսնում տարին չգիտենք քանի անգամ:

...

Ստորագրուիլ ուզողները թող դիմեն Թիֆլիս՝ «Նոր-Դարի»

խմբագրութիւնը:

... [1887, №1]:

կամ՝

Չէ՞ ս ամաչում, որ փող չ'տուած կարդում է՛ ս:

...

Լոյս է տեսնում ամիսը մի անգամ:

...

Ծնում է Երևանում, մկրտվում Թիֆլիսում [1894, № դեկտեմբեր և հունվար]:

⁹ **Միհրդատ:** Ողբերգութիւն: Յօրինեաց Պ.Սարգիս Տ.Սարգսր Վանանդեցեան, Կ.Պօլիս, ի տպարանի Հ.Գայօլի, 1858, էջ 36:

¹⁰ 1883թ. 6 համար և համապատասխանաբար 1884թ.՝ 1, 1885թ.՝ 1, 1886թ.՝ 4, 1887թ.՝ 2, 1892թ.՝ 5, 1893թ.՝ 2, 1894թ.՝ 6, 1898թ.՝ 4, 1899թ.՝ 1, 1900թ.՝ 2, 1901թ.՝ 4, 1902թ.՝ 1:

Փառնակեսն այսպես է ներկայացրել իր կողմից երգիծաթերթ հրատարակելու հանգամանքները. «Երկար մտածելուց յետոյ որոշեցի այնպիսի բան ի լոյս ընծայել, որ Ռուսաստանի հայ մամուլի պատմութեան մէջ մինչ այսօրս դեռ գոյութիւն չ'ունենար: Փափագիս հասայ, որոշեցի զաւելջտական մի ամսագիր հրատարակել «Հայելի» անունով, բայց որովհետև գրպանիս դարտակութիւնը չէր թոյլ տալիս մէկէն ի մէկ ծախքի տակ ընկնել, ուստի և յարմար դատեցի ուրիշ միջոցի դիմել.- խնդրեցի և թոյլտուութիւն ստացայ «Մեղուի» պ. Խմբագրից՝ իմ ամսագիրս «Մեղուի» մէջ հրատարակել, որի՝ համար էլ ի հարկէ իշխանութիւնից իրաւունք ստանալու կարիք չը մնայ» [1883, №1]:¹¹ Նրա մտացածին թղթակիցները¹² գնահատել են հայ դպրոցի կարիքները (հոգաբարձություն, ուսուցիչների աշխատավարձ, գրագիտություն, կենցաղ, հարցաքննության մակարդակ, արհեստների ուսուցում, հաշվապահություն), անցկացրել դպրոցների առողիտ: Բացահայտվել չցանկացող թղթակիցը, ծաղրելով Փամբակի վարժապետների հայոց լեզվից իմացությունը, ներկայացնում է նրանցից մեկի կազմած «Հայկական բառարան»-ը. կաթ-կովային ջուր, կին-ապրաբուհի, երկինք-կապտառաստաղ, ձուկ-ջրային միջատ, ձի-ինքնավարժ բեռնակիր, մարդ-գնայուն ծառ և այլն [1883, №3]: Բազմաթիվ համարներում խոսվում է ուսուցիչների «ողբալի» վարձատրության մասին: Ալեքսանդրապոլի կլուբի ծառա Նիկոլը 15-ամյա ծառայության դիմաց ստացել էր 120 արծաթ ռուբլի, տարեկան թոշակ և պատվո նշան: Եթե ուսուցիչները կանխատեսել գիտենային, «բուն սկզբից ծառայ լինելն կընտրէին ու այսօրուան օրը 20-30 տարի ծառայելուց յետոյ գոնէ մի

¹¹ «Նոր-Դար»-ում հրատարակվելու կապակցությամբ սահմանել է նաև թերթի նպատակը. «...թերթիս ուղղութիւնն ու նպատակը մնալու են նոյնը, այսինքն ծիծաղել ու ծիծաղեցնել և այս՝ մանաւանդ ներկայ հանգամանքներում շատ կարևոր է. ինչո՞ւ, որովհետև մենք տեսնում ենք, որ բոլոր հայերը մեր աչքում մի տեսակ փոփոխութիւն են ստացել, կարծես գլխի վայր լինին կանգնած, ուր հարկաւոր է խնդալ՝ այնտեղ լալիս են՝ և ընդհակառակն՝ երբ հարկաւոր է լալ՝ այնտեղ խնդում են» [1887, №1]:

¹² Պապիս թոռը, Ձկնորս, Խաբարբզ, Բանայի, Վրձին, Հեռադիտակ, Տելեֆոնյանց, Դիտակ, Խուզարկու, Հեռախոս, Գասպար Սարկիսով, Ուսուցից Կ...Ս..., Նոր թղթակից Քամ, Թմբուլցի Մաթուսաղա մահտեսի Մելիք-Ուրբեղեանց, Ազգային խորոզ, Պուր-Պուտ (Պուրպուր), Կոչնակ, Նավթ, Լապտեր, Դիմախոս, Գոշ Մխիթարիկ, Թատերասեր, Պոչաձիգ (Պոչաձիգ-Ականջաձիգ), Բուք, Ծիլի, Սալմաստցի Ֆահրադ, Կախգլուխ, Կարապ, Ժորժ դը Պարի, Եաշա, Նիկիտինի ցիրկի Իվան Դուրակ, Տուգ-Պիկ, Մատիտ, Խարազան, Հեռատես, Օձ և Մորմ, Թառ և Սանթուր, Ջուռնա ու ֆլեյտա, Դուդուկ ու կլարնետ, Դիոլ ու Բարաբան, Թառ ու Ջութակ, Սագ ու Քյամանչա, Ջանգ ու Ջանգակ, Մխ, Թաթոս Թաթոսյանց, Արձանագիր, Չոնգուր, Նշան էֆենդի, Գրավաճառ Գեորգ Ջարդարյան, Մուխսի Բաղդասար, Ականատես, Գոջբագ, ուսուցիչ Մախքոսյան, Ճեմարանացու մի ծնող, Հայրենիքի տնօրեն Հայկակ, Դերասան, Ունկնդիր, Նոր Գոշ Մխիթար, Ականջ, Վերջակետ, Մեծ Հայելի, Ծածկած բազազխանի պրիկազիկներ, Համերգի սիրահար, Բէլ Մեռնեսյանց, Փարոս, Եզովպոս, Օղաչու Անդրե, Ճպուռ, Մզմզ, Նորախույզ, Հորս տղեն և այլն:

կտոր ցամաք հացի փող կունենային» [1886, №№1,2, հմմտ. 1883, №5, 1894, մարտ, 1898՝ հունվար, ապրիլ, 1900՝ հունվար]: Բանալին «մարդկային ցեղը» բաժանում է չորս դասակարգերի. «... Երկրորդ դասակարգին պատկանում են նոքա, որոնց գլուխը լիքն է, փորը բարակ և գրպանը դատարկ-բարեխիղճ ուսուցիչք» [1883, №5]: Արևելահայ դպրոցների հոգաբարձական մարմինների ընդհանուր պատկերն է տրված Թմբուլցի Մաթուսաղա մահտեսի Մելիք-Ուրբեյանցի կտակի 6-րդ կետում. «...վերակացու, գանձապահ և հոգաբարձու կարգում եմ այնպիսի մի մարդու, որ անպատճառ գտնուէր հետևեալ պայմանների մէջ. - ա.սկզբում պօլիցիական ծառայութեան մէջ լինէր եղած և այն տեղից վճռտուած, բ.ուսուցիչ, բայց դասերին երբէք չը յաճախող, գ.գործակատար- յօգուտ իւր գրպանի, դ.գանձապահ-յօգուտ իւր կոկորդի, ե.հոգաբարձու-իւր շահերի, գ.քարտուղար-յօգուտ անգուակ մարդոց, է.փաստաբան-կեղծ պաշտպան, ը.անդամ կամ նախանդամ-աթոռը թափուր թողնող յարածամ, թ.կտակակատար-կտակապատառ և ժ.Որբոց խնամատար-որոց գրկող անդադար» [1883, №4]:

Փառնակեսի հրապարակախոսության մի հսկայական հատված նվիրված է հայ եկեղեցուն և հոգևորականներին (ստախոսություն, խաբեբայություն, քահանայական կոչումների վաճառք, քահանաների կրկնամուսնություն, սնահավատություն, գրագիտության աստիճան, քարոզներ կարդալու ունակություն, գանձագողություն, Երուսաղեմ ուխտի գնալ և հոգին վաճառել, եկեղեցի չհաճախել): «Հայելի»-ի թղթակից Հեռադիտակը դառը զվարճանք է պատճառում ընթերցողներին՝ ներկայացնելով Ալեքսանդրապոլի քահանաներից մեկի (Յ...ք...Վ...եան) 1885թ. մայիսի 4-ով թվագրվող փնթի գրագրությունը. «Ազնիւ և հորամոյն պարոն Սարգիս, Մի լիցի ինձ գրել և ձեզ ո՛չ լսել. ահա՛ ես իբրև քահանայ բարձրելոյն աստուծոյ, և ազգիս Մերում, և եկեղեցոյ գրեցի Առ ձերոյ ՅԱրգութիւն, և աղաչեմ դուք ձերովդ հեզութեամբ և խոնարհութեամբ ընկալջիք իմոյս բանիցս յառաջադիմութիւնն...» [1886, №2]: Փառնակեսը, պատասխանելով ազուլեցի Սեդպոսին, պախարակում է փողով քահանա ձեռնադրվելու երևույթը և հիասթափեցնում է նրան՝ գրելով, թե ոչ բոլոր դեպքերում է կաշառքը մուր տեղը լույս տալիս [1886, №3, հմմտ. 1894, մայիս]:

Փառնակեսը երգիծող հայելին կախել էր «Մշակ»-ի խմբագրությունում, վեհարանում և ճեմարանում, դպրոցներում, հոգևոր առաջնորդարաններում, յուրաքանչյուր հայաբնակ քաղաքի նույնիսկ ամենամութ անկյուններում: Անճոռնի, բայց արատները շտկելու դիտավորությամբ է «Հայելի»-ին արտապատկերում Էջմիածնի վանքում, ճեմարանում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Մի տեղ խմբագիր-հրատարակիչը այդ պատկերներին համահունչ գրում է. «Կեանքի մէջ ապրելու համար չը պէտք է սահմանափակվիլ իւր մաս-

նաւոր և հայի փթած նեղ շրջանակի մէջ...» [1886, №2]: «Արարատ» ամսագիրը կոչում է միջազգային տիրացուների օրգան և նրա թղթակիցներից շատերին համարում «անպոչ մոծակներ» [1894, մայիս]: Փառնակեր կատակախառն, բայց մանրամասն լուսաբանել է 1884 և 1892թթ. կաթողիկոսական ընտրությունները: Նա չար մտադրությամբ ընթերցողին «ակամա» մատուցում է 1892թ. մայիսի 5-ին կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցելու համար Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմից թեմական պատգամավորի ընտրության վերաբերյալ իր կազմած կերակրացանկը.

1. *Ձուկ – պահպանողական:*

2. *Արգանակ-մարտի 8-ի ընտրութիւն:*

3. *Կոտլետ հաւից-Ապրիլի 22-ի ընտրութիւն:*

4. *Փլաւ-Համագումար ժողով:*

5. *Խորոված-Քառանուն ցանկ:*

6. *Պլօմբիր-Մեծ մարդ:*

7. *Միրգ-Թզուկ (Գրիգոր Արծրունի-Գ. Ա.) [1892, №5]:*

Ցավոք սրտի, նորդարական Փառնակերը գերծ չի մնացել անձնական վիրավորանքներից: Խնդիրը հետևյալն էր. թեմի պատգամավորի թեկնածու առաջադրվել էին ազատամիտ «Մշակ»-ի խմբագիր Գ.Արծրունին և առաջադեմ պահպանողական «Արձագանք»-ի խմբագիր Աբգար Հովհաննիսյանը: Ընտրվել էր Գ.Արծրունին: Թեև «Նոր-Դար»-ի խմբագիր Սպանդար Սպանդարյանը հրաժարվել էր առաջադրվելուց, մինևույն է, «Նոր-Դար»-ի աշխատակից Փառնակերը պահպանել է կուսակցական¹³ համերաշխությունը:

Որպես ուղղամիտ պահպանողական՝ «Հայելի»-ին ամենաշատը քննադատել է «Էվելինայի» հեղինակ Գրիգոր Արծրունուն, «բազարնայա» «Մշակ»-ին և նրա աշխատակիցներին (Բաֆֆի (համեմատել է Վիկտոր Հյուգոյի հետ), Խաչատուր Մալումյան, Ա-Դո, Սիրական Տեր-Մարտիրոսյանց): Նրա այսքից չեն վրիպել նաև մրցակից մյուս պարբերականները («Մանկավարժանոց», «Պսակ»,

¹³ Հայելիական կուսակցության նշանաբանն է. «...ա)ծիծաղել բոլորի վրայ, բ)քաշել բոլորի էլ ականջները, գ)ցոյց տալ ամենի պատկերները, դ)օգուտ քաղել բոլորի խելօք անունով արած յիմարութիւններից, ե)օգտուել ամենի յիմար խելօքութիւններից, գ)միջնորդ լինել բոլորի մէջ, է)հաշտեցնել կռուողներին, ը)թէ այս և թէ այն կուսակցութեան ուշունցներ փոխ տալ, թ)խնամութիւններ հաստատել թէ մեկի և թէ միւսի մէջ, աղջիկ տալ, աղջիկ առնել. այս միջոցը ամենից շատ, կարծում ենք, դրանց հախից կըգայ. ժ)բոլոր կուսակցութիւններից էլ վիճակով ու հերթով ընտրել տալ տեսուչներ, հոգաբարձուներ, երեսփոխներ, ուսուցիչներ, քահանաներ, յաջորդներ, թեմակալներ, տիրացուներ, բարեգ. ընկ. վարչութեան անդամներ, դերասաններ և այլ այդպիսիք: Կարծում ենք հայելիական կուսակցութիւնը վերջ ի վերջոյ յաղթող կըհանդիսանայ և ի մի ձուլելով բոլորին մի հօտ մի հովիւ կըղարձնէ պառակտեալ գրագէտ-անգրագէտներին» [1894, փետրվար]:

«Առողջապահական թերթ», «Երևանի հայտարարություններ», «Մասիս», «Մուրճ», «Արևելք», «Աղբյուր-Տարագ», «Արձագանք», «Հայրենիք», «Արարատ», «Բյուզանդիոն», «Գործ»): Փառնակեսի՝ «Մշակ»-ի քննադատությունից տպավորություն ես ստանում, թե «Հայելի»-ն «Մշակ»-ի հայելին է, իսկ նրա խմբագրի գերնպատակը «Մշակ»-ին սևացնելն է: «Հայելի»-ի 1893-1894թթ. համարներում տպագրվել է «Անպատիժ հայհոյանքի բառարան», որտեղ գետեղված են «Մշակ»-ի «Նոր-Դար»-ին ուղղված 295 «հայհոյանք»:¹⁴ Փառնակեսը հաշվել է, թե որ բնակավայրերից քանի մարդ է շնորհավորել «Մշակ»-ի 25-ամյակը և ամենօրյա դառնալը, այդ առթիվ կազմել հետաքրքրաշարժ վիճակագրություն: «Ազատամիտ հայեր պարունակող» բնակավայրերի թիվը 94 է, իսկ ազատամիտներինը՝ 1523: Հատուկ նշել է, որ 1523 ազատամիտներից 18-ը ալեքսանդրապոլցի կաթոլիկ հայեր են [1898, մարտ]:

¹⁴ Ընտրողաբար ներկայացնում ենք 30 բառ-բառակապակցություններ՝ հանդուգն մեծամիտ, եզուլիտ, խոզի ճուտ, փողոցային, շանտաժային, ստոր, անպատկառության մի փորձ, մեր տարտյուֆները, հետադեմների օրգան, կրկնակի սև նպատակ, զաքարեական պապանձումն, հանձարեղ հոսհոս, փտած լողգկա, մարդկային մտքի դահիճ խավարամիտներ, զարշահոտութիւն է փչում ձեր մտքերից, այլանդակ և անհեթեթ, փտած խավարամիտներ, գծուձ շահեր, կատաղի պաշտպաններ, անվերջ վայրահաշտություններ, հոչակավոր բթամիտ, աղվեսական խորամանկություններ, առանց ամաչելու, ձեր հոգու աղքատությունը, խավարի ծնունդներ, մեր փարիսեցիք, վարձկան խմբակ, դպիրներ, մեռելալների ոսկորներ, իժի ծնունդներ: Բառարանների թեման շարունակելով՝ կցենք նաև Փառնակեսի կազմած հատուկ անունների փոքրիկ բառարանը.

*«Աբարան=լու
Ալեքսանդրապոլ=հայ (կեղծատր)
Աշտարակ=հայհոյանք
Ախալցխա=ա՛խ, ալ չկայ (բարոյականութիւն)
Անի=քանդի ու հանի
Բորչալու=գող
Բայազետ=քուրդ
Բագու=երկրպագու (նաթի ու կրակի)
Գորի=կորի (ըստ Ալիշանի)
Գանձակ=գանձակի (ֆուրգոնի)
Երևան=թուրք
Ղարս=խարս-հարս
Շամախի=փախի
Վան=գաղթական
Փոթի=փթի
Թմբուլ=խաչագող
Փայաջուկ=տե՛ս Թմբուլ
Թափաղուլակ (Ափսո՛ս, որ Ա.Եզեկեանի Հայրենիքն է)» [1893, հուլիս]:*

Պահպանողականը երևում է մարդու, իր ապրած դարի մասին Փառնակեսի փիլիսոփայական դատողություններում, հայության ազգային հիմնահարցերի (Արևմտյան Հայաստանի ազատություն և ինքնավարություն, ռուս հասարակական գործիչ Վ.Լ.Վելիչկոյի հակահայկական պահվածք, հայերի կոտորած, գաղթականներ, անգլո-բուրական երկրորդ պատերազմի (1899-1902թթ.) պրիզմայով՝ Անգլիայի «հայասիրություն») նկատմամբ վերաբերմունքում: Սեղմ և իմաստալից է ասված. «Երկու միլիոն հայ է կորել Թիւրքիայում: Ոչ ոքի խորհուրդ չենք տալ գտնելու, որովհետև ինքն էլ կըկորչի» [1893, նոյեմբեր]: Կյանքում սահմանափակությանը դեմ, բայց ազգային դաստիարակության հարցերում պահպանողական Փառնակեսը գրում է. «...մեր գիժ իծուկներին խելքի բերելը ներկայ ազատանմտութեան դարում շատ էլ հեշտ չէ» [1893, հուլիս]: Սակայն, XIX դարի հանդեպ նրա վերաբերմունքը հեղհեղուկ է, ըստ որի՝ դարն այնքան էլ լուսավոր և ազատամիտ չէ, որ զգացմունքը հարզի և կրոնը արհամարհի [1892, №4]: XX դարի սկզբին գրում էր. «Երեկ մեր մատաղահաս սերնդին կրթութեան տաճարներն էինք դրկում..., այսօր նրանք վերադառնալով՝ այդ աղջամղջի, խաւարի սերնդի դէմ փողոցի մէջ դուրս են գալիս կոպիտ փայտով ու բռունցքով, վերք տալիս՝ վերք առնում: Այսպիսի դէպքերում, ընթերցող, խաւարը ես աւելի եմ սիրում քան շլացուցիչ կեղծ լուսաւորութիւնը...» [1901, հունվար]:

«Հայելի»-ն, որի բաժանորդների թիվը 999-ից հասել էր 1444-ի, ապա իջել 1001-ի, գնահատանքի կամ քննադատության խոսքեր է ուղղել հայ մշակույթի գործիչներ Գաբրիել Սունդուկյանին, Ղազարոս Աղայանին, Գևորգ Չմշկյանին, Պերճ Պռոշյանին, Տիգրան Ռաշմաճյանին, Աբգար և Սիմոն Գուլամիրյաններին, Հակոբ Պարոնյանին, Ռաֆայել Պատկանյանին, Ամբրոսիոս վարդապետ Ռուբինյանին, Տմբալաչի Խաչանին, Ալեքսանդր Երիցյանին, Խորեն Ստեփաննին, Միքայել Նալբանդյանին, Ծերենցին, Ստեփանոս Պալասանյանին, Խաչատուր Աբովյանին և ուրիշներին:

Փառնակեսը երգիծաթերթում գովազդում և պրեմիաների տեսքով բաժանում էր իր ստեղծագործությունները: Նա ընթերցողների հետ կիսվել է անձնական կյանքի դրվագներով՝ խոհերով, տպավորություններով, ուրախություններով, հաջողություններով և ապրած տհաճ պահերով: Ինքնակենսագրական շատ կարևոր տեղեկություն է տալիս, երբ գրում է, որ իր հեղինակած 10000 տպագիր օրինակ դասագրքերից չի վաճառվել միայն 1500-ը [1894, փետրվար]: Ազգագրական տեսակետից հետաքրքիր է հետևել նաև 6 երեխաների (5 աղջիկ և 1 տղա) հոր գատկական ծախսերին:

«Հայելի»-ի հրատարակիչը օտարաբանությունների սիրահար է: Նրա որոշ ֆելիետոններ թիֆլիսահայ, Մալմաստի, Ալեքսանդրապոլի, Արցախի բարբառ-

ներով գրված բանասիրական մեծարժեք տեքստեր են: Գործածել է լատինատառ հայերենը (տրանսլիտ): Նրա կիրառած խոսքի պատկերավորման ոճական հնարանքները և սատիրայի արտահայտչական միջոցներն էին համեմատությունը, չափազանությունը, զվարճաբառերը, փոխանունությունը, հեզնանքը, զվարճասույթը, երկնքից նամակներ, ֆելիետոններ գրելը, պատահաբար փաստաթղթեր գտնելը, հյուր գնալը և այլն:

«Հայելի»-ում տպագրվել են սոցիալ-բարոյական սուր հարցադրումներով 10-ից ավելի բանաստեղծություններ և առակ,¹⁵ Վահագնի ծննդյան վիպերգը՝ ուրույն մշակման ենթարկված:

Որպես երգիծաթերթ՝ «Հայելի»-ում բացակայում են ծաղրանկարները: Բայց թղթակիցներ Վրձինը և Մատիտը կերտել են հրաշալի պատկերներ: Գովեստի է արժանի Վրձնի¹⁶ «Խելքաչափություն» կոչվող պատկերը, որի գաղափարը սովել էին Կ.Պոլսի ազգային գործիչներն իրենց դատարկաբանություններով [1883, №5]:

Առանձին տեղ են գրավում ավեքպոլյան և երևանյան տարեգրությունները: Ալեքսանդրապոլում դպրոցների և եկեղեցիների, հոգևոր իշխանության գանազան խնդիրներից գատ Փառնակեսն արձանագրում է, որ՝

կանայք անճաշակ են, արհեստական խալեր են կրում, տարածված է «մարդաթողությունը»,

խանութները և առևտրականները չափից դուրս շատ են,

200-ի չափ կատաղած շներ են ստերիլիզացվել,

արևածաղկի սերմեր շատ են օգտագործում,

բազմաթիվ բացօթյա արտաքնոցներ կան, որոնց վերացման ուղղությամբ քաղաքային ինքնավարության պաշտոնյաները չեն աշխատում,

տարածված է ստախոսությունը, բամբասանքը, հարբեցողությունը, հայհոյանքը, դատարկապորտությունը, խաբարբզանությունը,

Երևանից քիչմիշ խաղող և կարմիր տաքդեղ են բերում Ալեքսանդրապոլ, այստեղից «նարինջի փռչլուկ»՝ գազար տանում,

մտավորականությունը թատերական ներկայացումների տոմսակներ չի գնում,

¹⁵ «Արի մի խաբիլ», «Ի՞նչ է քո անուն», «Ծաղիկների երգ», «Մեծատան վերջին բուպեն», «Նա ի՞նչ է սիրում», «Գրչի բողոքը», «Հեռու բարեկամ», «Լապտեր», «Բամբասանք», «Հին հավն ու կեղծ արծուիկները», «Ջախջախուած մի սայլ», «Առաջ և այժմ», «Սներես թողիչք»:

¹⁶ Պ. Վրձին. - Սա նկարիչ է. անդադար ներկում է ու ներկի տակ երբեմն ծածկում ամեն կեղտոտութիւններ, իսկ երբեմն էլ տեսնելով, որ մարդիկ (ի հարկէ ոչխար մարդիկ) դժուարանում են այս և այն անձնատրուբեան երեսի գոյնը ճշտիւ որոշել՝ ինքն է որոշում «Հայելի»-ի մէջ, որ ամենքն էլ տեսնեն [1887, №1]:

*ցիրկապահ Ֆյուրերը¹⁷ դատարկել է շատերի գրպանները,
տրոյկայով¹⁸ երթնեկելը նման է դժոխքի ճանապարհի,
ստեղծվել է «Ծիածան» նավթավաճառների ընկերությունը,
բանաստեղծները երկար մազեր ունեն,*

*կազմարար Գևորգ Մանոյանը պարտաճանաչ է, իսկ կազմարար
Աբրահամ Մալխասյանը փնթի, քանի որ գրքերը ուշ է կազմում և այլն:*

Փառնակեսի ուշադրությունից չեն վրիպել նույնիսկ թուղթ խաղացողների ձայներից, պարահանդեսի մասնակիցների ոտքերի դոփյունից օրորվող, ակոհուլային խմիչքների (գինի, օղի, կոնյակ, ռոմ, մանախորում, կոնուզ, կյուրասո, կասիս, գուրբովկա) հոտից հագեցած Երևանի և Ալեքսանդրապոլի կլուբների և Ալեքսանդրապոլի «Եվրոպա» հյուրանոցի արֆիանկաները¹⁹: Նա սըրտանց ծաղրում է նրանց կողմից կլուբներում խուզվող «միամիտ, չաղիկ և բրդոտ ոչխարներին» [1886, №1]:

Եզրահանգում. Այսպիսով՝ 1883-1902թթ. Փառնակեսը բարդ և ծանր աշխատանքով կարողացել է հրատարակել մի երգիծաթերթ, որը տարբերվում էր իր յուրահատուկ ֆելիետոնային բնույթով: Նա մի մտավորական էր, որն ուզում էր հասարակության միջից արմատախիլ անել անբարոյականությունը, խաբեբայությունը, երեսպաշտությունը, կեղծավորությունը, ունենալ բարեկարգ դրպրոցներ, կրթված, գիտակ, բարձր վարձատրվող ուսուցիչներ, խնամված քաղաքներ, գրագետ հասարակություն, բարեկեցիկ ու շեն Մայր Աթոռ և իրենց կոչմանն արժանի հոգևորականներ:

”ЗЕРКАЛО” - ПЕРВАЯ САТИРИЧЕСКАЯ ГАЗЕТА

АЛЕКСАНДРОПОЛЯ

Айвазян Г.С.

Ключевые слова: сатира, Эчмиадзин, Парнакес, церковь, школа, фельетон, Ереван, Миак, клуб, Александрополь.

Макар Тер-Саргсянц (Парнакес) - видный армянский учитель (геометрия, черчение, рисование) второй половины XIX-начала XX века. Он работал в школах Тифлиса, Александрополя и Еревана. В тифлиских газетах «Пчела Армении» и «Новый век» в 1883-1902 гг. в рубрике «Фельетон» была издана сатирическая газета «Зеркало». Парнакес - редактор-издатель «Зеркала» - в традициях великого сатирика Акопа Пароняна в восточноармянской среде развил фельетонный жанр.

¹⁷ XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին Հարավային Ռուսաստանի քաղաքներում հայտնի կրկեսախմբի սեփականատեր:

¹⁸ Եռաձի տրանսպորտային միջոց:

¹⁹ Հաճախորդներին իրենց երգով ու պարով զվարճացնող թեթևաբարո կանանց անվանումը:

Сатирическое творчество журналиста имело своеобразный характер. Его очерки, стихи, диалоги, ирония с остросоциальной проблематикой являлись замечательным синтезом художественных и публицистических форм фельетона.

**“MIRROR”- THE FIRST SATIRICAL NEWSPAPER IN
ALEXANDRAPOL
Ayvazyan G.S.**

Key words: *satire, Etchmiadzin, Parnakes, church, school, feuilleton, Yerevan, Mshak, club, Alexandrapol.*

Makar Ter-Sargsyants (Parnakes) is a prominent Armenian teacher (geometry, drawing) in the second half of the 19th and early 20th centuries. He worked in schools in Tiflis, Aleksandrapol and Yerevan. In the Tiflis newspapers “The Bee of Armenia” and “New Age” in 1883-1902 published the satirical newspaper “Mirror”. The newspaper fit in the feuilleton section. The editor-publisher of “Mirrors”, in the traditions of the great satirist Hakob Paronyan, developed the feuilleton genre in the Eastern Armenian environment.

The satirical work of the journalist had a peculiar character. His essays, poems, dialogues, irony with acutely social issues were a wonderful synthesis of artistic and journalistic forms of feuilleton.

R e f e r e n c e s

1. “Hayeli”, T’iflis, 1906, noyemberi 27, №3 **(In Armenian)**.
2. Hay nor grakanut’yan patmut’yun, hator 3, Yerevan, HSSH GA hratarakch’ut’yun, 1964 **(In Armenian)**.
3. Hay nor grakanut’yan patmut’yun, hator 4, Yerevan, HSSH GA hratarakch’ut’yun, 1972 **(In Armenian)**.
4. Hayots’ patmut’yun: Hator III: Nor zhamanakashrjan (XVII dari yerkrord kes-1918t’.): Girk’ yerkrord (1901-1918t’t’., hay gaght’avayrery, parberakan mamuly yev mshakuyt’y XIXd. yev XXd. skzbin), Yerevan, Zangak hratarakch’ut’yun, 2015 **(In Armenian)**.
5. **Hayrapetyan T’.**, Kostandin Melik’-Shahnazaryan (Tmblach’i Khach’an) 1857-1940: Kyank’n u gortsy:
6. Hay azgagrut’yun yev banahyusut’yun: Nyut’er yev usumnasirut’yunner, 24, Yerevan, HH GAA «Gitut’yun» hrat., 2007 **(In Armenian)**.
7. «Kran», Yerevan, 1911, №2, №4 **(In Armenian)**.
8. «Meghu Hayastani», T’iflis, 1875, marti 8, №9 **(In Armenian)**.
9. Mesrop Mashtots’i anvan hin dzerragreri gitahetazotakan institut, Kat’voghikosakan divan, t’ght’apanak 91, vaveragir 98 **(In Armenian)**.

10. Mihrdat: Voghbergut'iwn: **Yorineats' P.Sargis T.Margar Vanandets'ean**, K.Polis, i tparani H.Gayoli, 1858 (**In Armenian**).
11. **Mirzoyan Ye.**, Tmblach'i Khach'ani «Zurrna-Tmblayi» lezvakan arvesty, Step'anakert, «Dizak plyus» SPY, 2007 (**In Armenian**).
12. **Nazaryan S.S.**, Arevelahay yergitsakan mamuli patmut'yunits' (1906-1915) // Lraber hasarakakan gitut'yunneri, Yerevan, 2000, №1 (**In Armenian**).
13. **P'ap'azean V.**, Patmut'iwn hayots' grakanut'ean (banahiwsut'ean patmut'iwn): Skzbits' minch'ev mer orery, T'iflis, Elektrasharzh tparan or. N.Aghaneani, 1910 (**In Armenian**).
14. **Teghats'i**, Namak Alek'sandrapolits'//«Mshak», T'iflis, 1882, №62 (**In Armenian**).

Ընդունվել է՝ 27.10.2019
Գրախոսվել է՝ 12.11.2019
Հանձնվել է տպ.՝ 20.11.2019

Տեղեկություն հեղինակի մասին

Գևորգ ԱՅՎԱԶՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, էլ. փոստ՝ Ayg.84@mail.ru